

Dr. Nicolae-Șerban Tanașoca,
Institutul de Studii Sud-Est Europene
al Academiei Române, București

CLASICISM, CREȘTINISM, UMANISM ÎN CULTURA EPOCII BRÂNCOVENEȘTI

Abstract: *Starting with the XVIIth century, the existence of a humanistic movement with some distinctive features is obvious in Romanian culture. It is a stage of late humanism, a prolongation of European humanism, enrolled in a South East humanist current. Both humanist contexts are, more recently, an object of study for researchers.*

Among the characteristics of Romanian humanism, we can mention: a) a lively consciousness of the classical antiquity values, based on the direct contact with the works of ancient literature and its renaissance interpretation; b) an awakening of the critical spirit that stimulates an incipient critic of the sources; c) greater intellectual curiosity related to a new sense of human values (the belief that, by developing spiritual and moral capacities, culture ennobles man, this last feature being associated with the idea of a special mission of the scholar who makes the humanist become a militant to lift his people out of their existing living conditions).

The central and particularly fruitful idea of the humanist movement was that of the Roman descendants of Romanians.

It is precisely what Nicolae Iorga (followed by Mihail Berza, paraphrased above) tells us about the intellectual life of the Romanian Countries of the XVIIth-XVIIIth centuries, characterizing it as "a kind of late Renaissance to a late people in the development of its culture (...) This stream gives the Romanian people, by studying their distant and brilliant origins, by telling about the past of victory, a national pride".

Editor's note: The present material is also a tribute that the Archdiocese of the Lower Danube brings to the distinguished culture man (historian and philologist) Dr. Șerban Tanașoca, present at the symposium held in Galați on 11-13 November 2016, passed away on the date of April 7th, 2017.

Keywords: *Humanism, Renaissance, humanitarian culture, intellectuals, spiritual values.*

**Problema umanismului
și a Renașterii în cultura românească**

Profesorul Mihai Berza scria, într-un articol publicat în 1975: „În peisajul cultural român al secolului al XVII-lea, în care elementele tradiționale sunt încă numeroase și factorii de rezistență destul de puternici, specialiștii au încercat în ultima vreme – și, după mine, au reușit – să stabilească existența unei mișcări umaniste cu unele trăsături distinctive. Umanism târziu, dar care se leagă de marele umanism italian și european ca una din ultimele sale forme, și, în special, se înscrie într-un curent umanist sud-est european, la rândul lui obiect recent de studiu. Între caracteristicile umanismului român se pot nota: o conștiință vie a valorilor antichității clasice, întemeiată pe contactul direct cu operele literaturii antice și pe interpretarea ei renașcentistă, o trezire a spiritului critic care stimulează o incipientă critică a surselor, o mai largă curiozitate intelectuală legată de un sentiment nou al valorilor umane, convingerea că, dezvoltând capacitățile spirituale și morale, cultura îl înobilează pe om, această ultimă trăsătură asociindu-se cu ideea unei misiuni speciale a cărturarului, care face din umanist un militant pentru ridicarea poporului său din condițiile de viață în care se găsea. Ideea centrală și deosebit de rodnică a mișcării umaniste a fost aceea a descendenței romane a românilor”¹.

Cu acea putere de sinteză servită de darul ieșit din comun al perceperii și exprimării tuturor nuanțelor, care a fost trăsătura cea mai frapantă a personalității sale intelectuale, cu toată prudența științifică, dar fără nici un fel de ambiguitate, Mihai Berza formula astfel concluziile la care ajunsese, de-a lungul mai multor decenii de cercetări, studiosii aceluia curent cultural greco-latin, identificat pentru prima dată de Nicolae Iorga în viața intelectuală a Țărilor Ro-

1. Mihai Berza, *Rapporti culturali italo-romeni nel Settecento*, în „Archivio storico lombardo”, 101, 1975, Milano, 1975, p. 4 apud Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979, p. 336-337. V. și Mihai Berza, *Culture roumaine et culture européenne au XVII-e et au début du XVIII-e siècle*, Sinaia, 1967, conferință adresată studenților străini audienți ai cursurilor de vară de limbă și cultură română, republicată în ultima formă dată de autor și adnotată de Andrei Pippidi în volumul postum Mihai Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, București, 1985, p. 112-126.

mâne din secolele XVII-XVIII și caracterizat de ilustrul istoric drept „*un fel de târzie renaștere la un popor întârziat în dezvoltarea culturii sale, renaștere provocată de cunoașterea elenismului prin curtenii orientali ai domnilor din secolul al XVII-lea, din a doua jumătate mai ales, de cunoașterea latinității prin elevii școlilor polone, fii de pribegi stabiliți în regatul vecin. Curentul acesta dă poporului român, prin studierea îndepărtatelor și strălucitelor sale origini, prin povestirea trecutului de biruință, o mândrie națională pe care n-o mai putea dobândi pe câmpii de luptă. El stabilește ideea unității și romanității neamului, ideea care a luminat, înălțând și mângâind pe cei cufundați în înjosire și durere, până în zilele noastre*”². Adâncind direcția de cercetare inițiată de Nicolae Iorga și confirmându-i intuiția, învățați ca P. P. Panaitescu³, Tudor Vianu⁴, Victor Papacostea⁵, Alexandru

2. Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, București, 1901, p. 11. Cf. Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă*, p. 329-330 cu sublinierea meritelor lui Nicolae Iorga ca deschizător de drum în revelarea trăsăturilor specifice umanismului românesc: militantismul civic și modernitatea literară.

3. P. P. Panaitescu, *Renașterea și românii*, text elaborat la Jilava, în februarie 1945, publicat în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol» din Iași”, XXII/2, 1985, apoi în volumul P. P. Panaitescu, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, ed. a II-a, Postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1994, p. 189-211. Vezi și P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965. Pentru importanța contribuției lui P. P. Panaitescu la istoria umanismului românesc, vezi Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă*, p. 332-334.

4. Tudor Vianu, *Die Rezeption der Antike in der rumänischen Literatur*, în „Renaissance und Humanismus in Mittel und Osteuropa”, I, Berlin, 1962 (= Studii de literatură universală și comparată, București, 1963²) și Tudor Vianu, *Sur les caractères spécifiques de la littérature roumaine*, în același volum de autor. Aprecieri judicioase asupra contribuției lui Tudor Vianu la istoria umanismului românesc formulează Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă*, p. 334-336.

5. Victor Papacostea, *Originile învățământului superior în Țara Românească*, în „Studii”, 14, 1961, p. 1139-1164; *O școală de limbă și cultură slavonă la Târgoviște în timpul domniei lui Matei Basarab*, în „Romanoslavica”, V, 1962, p. 183-194; *Les origines de l'enseignement supérieur en Valachie*, în „Revue des études sud-est européennes”, I, 1963, 1-2, p. 7-40; *La fondation de l'Académie grecque de Bucarest. Les origines de l'erreur de datation et sa pénétration dans l'historiographie*, în „Revue des études sud-est européennes”, IV, 1966, 1-2, p. 115-146 și 3-4, p. 413-436.

Eliau⁶, Eugen Stănescu⁷, Virgil Căndea⁸, Alexandru Duțu⁹, Petru Vaida¹⁰ – ca să-i cităm numai pe câțiva dintre aceia care, asemenea lui Mihai Berza însuși, s-au consacrat acestei probleme¹¹ – au contribuit în chip hotărâtor, prin relevarea unor fapte noi și prin interpretări originale, la impunerea acestui curent în conștiința noastră istorică și culturală drept *umanism românesc*.

Reprezentanții de frunte ai acestui curent umanist sunt Udriște Năsturel¹², Grigore Ureche¹³, Miron¹⁴ și Nicolae Costin¹⁵, Nicolae Mi-

6. Alexandru Eliau, *Mitropolitul Dosoftei și literatura patristică*, în „B.O.R.”, 92, 1974, 11-12, p. 1350-1375 și *Dosoftei – poet laic*, în „Contemporanul”, 1967, nr. 21, reeditate în volumul îngrijit de pr. prof. dr. Vasile V. Muntean, Al. Eliau, *Bizanțul, Biserica și cultura românească*, studii și articole de istorie, carte tipărită cu binecuvântarea ÎPS Daniel, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Iași, 2003, p. 95-118 și p. 119-127.

7. Eugen Stănescu, *Premisele medievale ale conștiinței naționale românești*, în „Studii”, 17, 1964, nr. 5, p. 967-1000.

8. Virgil Căndea, *Rățiunea dominantă*, unde este inclus și studiul critic *Istoriografia umanismului românesc*, p. 327-352.

9. Alexandru Duțu, *Sinteză și originalitate în cultura română*, București, 1972, în special capitolul „Umanismul civic”, p. 90-123 și *Umaniștii români și cultura europeană*, București, 1974.

10. Petru Vaida, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, 1972. Primele două capitole „Problema umanismului românesc” (p. 5-25) și „Umanism european, umanism românesc” (p. 27-49) cuprind istoricul cercetărilor și referiri critice la bibliografia acestor probleme.

11. Cf. Virgil Căndea, *Istoriografia umanismului românesc*, în „Rățiunea dominantă”, p. 327-352, cu numeroase referiri la alte contribuții notabile.

12. Udriște Năsturel (1596-1659), mare logofăt al lui Matei Basarab, cărturar umanist, a contribuit la introducerea limbii române în uzul Bisericii, a tradus din slavonă în română romanul bizantin *Varlaam și Ioasaf* și din latină în slavonă *Imitatio Christi* a lui Thomas a Kempis. Cf. Dan Horia Mazilu, *Udriște Năsturel*, București, 1974.

13. Grigore Ureche (cca 1590-1647), mare vornic al Moldovei și nobil polon, cărturar umanist, fost elev al Școlii Frăției Ortodoxe de la Liov, unde a deprins limbile clasice și artele liberale ale paideii. Este primul mare cronicar moldovean care a urmat în scrisul său modele clasice greco-latine.

14. Miron Costin (1633-1691), mare boier și dregător moldovean și nobil polon, a căzut victimă dușmăniei dintre familia sa și Cantemirești. Umanist, format în colegiile iezuite din Polonia (Bar și Camenița), este autorul unor importante scrieri istoriografice și literare în limbile română, polonă și latină, în proză și versuri.

15. Nicolae Costin (1660-1712), fiul lui Miron Costin, înalt dregător al Moldovei, cărturar umanist, format în școli polone, autor de scrieri istoriografice și filozofice.

lescu¹⁶, frații Radu și Șerban Greceanu¹⁷, stolnicul Constantin Cantacuzino¹⁸, Dimitrie Cantemir¹⁹, iar pe un plan secund se așază, prin anga-

16. Nicolae Milescu Spătarul (1636-1708), boier și diplomat român, refugiat din 1671 în Rusia, în slujba Imperiului, ca interpret și profesor al viitorului țar Petru cel Mare. Umanist format în Marea Școală a Patriarhiei Ecumenice, uimitor poliglot, stăpâna româna, latina, greaca, turca, franceza, italiana. A tradus în limba română Vechiul Testament după versiunea greacă Septuaginta. A elaborat scrieri filosofice, teologice, politice, un dicționar slavon-grec-latin și i se datorează o descriere a Chinei și un jurnal de călătorie în China ca sol al țarului. Cf. P. P. Panaitescu, *Nicolae Milescu Spătarul (1636-1708)*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Ștefan S. Gorovei, Iași, Editura Junimea, 1987; Virgil Cândea, *Nicolae Milescu și începuturile traducerilor umaniste în limba română*, în „Limbă și literatură”, 7, 1963, p. 29-76 și în formă amplificată, actualizată cu argumente în favoarea paternității lui Milescu asupra traducerii Vechiului Testament, în „Rațiunea dominantă”, Cluj-Napoca, 1979, p. 79-221.

17. Frații Radu și Șerban Greceanu, cărturari umaniști din epoca brâncovenească. Radu Greceanu (1655/1660-1725), logofăt, a fost cronicarul oficial al lui Constantin Brâncoveanu și autorul unui letopiseș pierdut al Țării Românești. Radu Greceanu, împreună cu fratele său, logofătul Șerban Greceanu, au contribuit, alături de stolnicul Constantin Cantacuzino, de Gherman al Nyssei și de Sevastos Kymenites (directorul Academiei Domnești din București) la alcătuirea primei versiuni integrale în limba română a Sfintei Scripturi, Biblia de la București, din 1688. Au fost folosite și traducerea Vechiului Testament a lui Nicolae Milescu și traducerea Noului Testament datorată mitropolitului Simion Ștefan. În Biblia românească de la 1688 este cuprinsă și traducerea făcută de Nicolae Milescu tratatului *Despre rațiunea dominantă*, atribuit lui Iosephus Flavius, scriere apocrifă inserată în ediția de la Frankfurt a Septuagintei după care s-a făcut traducerea întregului text al Bibliei.

18. Constantin Cantacuzino (1639-1716), stolnic, fratele domnului Țării Românești Șerban Cantacuzino (1640-1688, domn 1678-1688) și tatăl domnului Ștefan Cantacuzino (1714-1716). A fost un colaborator și sfătuitor al nepotului său de soră, Constantin Brâncoveanu, dar în cele din urmă a uneltit împotriva acestuia, fiind răspunzător, în mare măsură, de tragicul lui sfârșit. Cărturar umanist, format la Padova, istoric și geograf, bibliofil pasionat, este autorul unei importante scrieri istorice despre originea românilor și al unei hărți a Țării Românești.

19. Dimitrie Cantemir (1673-1723), domn al Moldovei (18/28 martie - aprilie 1693, noiembrie 1710 - iulie 1711), fiul domnului Moldovei Constantin Cantemir (mai 1685 - 16/26 martie 1693) și fratele domnului Moldovei Antioh Cantemir (ianuarie 1696 - septembrie 1700). A fost ostatic la Înalta Poartă (1688-1690), capucheaie a Moldovei la Constantinopol, domn al Moldovei (martie-aprilie 1693 și 1710-1711). Aliat cu Petru cel Mare, a participat la Războiul Ruso-Turc. După lupta pierdută de creștini la Stănilești, s-a refugiat în Rusia, unde a deținut înalte demnități și a desfășurat o bogată activitate științifică și literară. Este cel mai de seamă și mai

jarea lor parțială în activități umaniste, mitropolitul Dosoftei²⁰, Antim Ivireanul²¹, iar prin mai modestele lor contribuții cei trei fii ai lui Constantin Brâncoveanu, Constantin, Ștefan și Radu²². Operele elaborate

reputat umanist român din sec. XVII-XVIII. Elev al lui Ieremia Cacavelas, a făcut apoi studii la Marea Școală a Patriarhiei din Constantinopol. A scris numeroase lucrări de geografie, istorie națională și universală, filosofie, politologie, teologie, muzicologie, literatură în limbile română, greacă, latină, turcă și rusă. Dintre operele sale cităm aici: *Hronicul a vechimei romano-moldo-vlahilor*, *Divanul sau Gilciava înțeleptului cu lumea* (Iași, 1698), *Sacrosanctae Scientiae Indepingibilis Imago, Istoria ieroglifică – roman politic cu cheie*, *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomannicae*, tradusă și publicată în limbile engleză, franceză și germană, *Descriptio Moldaviae, Monarchiarum physica examinatio* (Cercetarea naturală a monarhiilor), *Vita Constantini Cantemyrii* (1716-1718), *Sistema religiei mahomedane* (în rusă *Kniga sistema ili sostoianie muhammedanskoi religii*), *Kitab-i-musiki* (Cartea muzicii), care cuprinde și primul sistem de notație muzicală al muzicii otomane. Dimitrie Cantemir a fost membru al Academiei de Științe din Berlin. A promovat ideea latinității și unității tuturor românilor, inspirând Școlii ardelenilor ideile fundamentale despre identitatea națională. Cf. P. P. Panaitescu. *Dimitrie Cantemir, viața și opera*, în „Biblioteca istorică”, III, Editura Academiei, 1958.

20. Dosoftei, numele de monah al lui Dimitrie Barilă (1624-1693), mitropolit al Moldovei (1671-1674, 1675-1686), canonizat de Biserica Ortodoxă Română, scriitor, poet și traducător. Studii la Iași, apoi la Școala Frăției Ortodoxe din Lvov. De formație umanistă, stăpânea, pe lângă limba română, greaca veche, latina, slavona, polona. A contribuit masiv la dezvoltarea literaturii și a tiparului în limba română, precum și la introducerea limbii române în Biserică. A tradus și imprimat principalele cărți de cult. A contribuit la elaborarea *Bibliei* de la București (1688), revizuind traducerea Vechiului Testament făcută de Nicolae Milescu. A tradus fie în română, fie în slavonă scrieri din literatura clasică elină, opere patristice, liturgice și literare grecești. A tradus în versuri *Psaltirea*. Din 1686, a trăit în exil în Polonia.

21. Antim Ivireanul (1640/50-1716), ierarh și cărturar român de origine georgiană, mitropolit al Ungrovlahiei (1708-1716), victimă a primului domnitor fanariot Nicolae Mavrocordat care-l denunță ca trădător, este caterisit de Patriarhul Ecumenic, arestat și ucis de gardienii turci în drumul către Constantinopol. A avut o bogată activitate de tipograf, editor, traducător, este autorul unor celebre Didahii. A contribuit decisiv la dezvoltarea artei tiparului în Țara Românească, a tipărit cărți de cult și de învățătură în mai multe limbi (română, greacă, slavonă, georgiană, arabă).

22. Constantin II Brâncoveanu (1683-1714), este autorul unei traduceri în neogreacă a scrierii morale intitulate *Paralele grecești și romane* (a nu se confunda cu *Viețile paralele*), prefațate elogios și tipărite în 1704, la București, de Antim Ivireanul. Ștefan Brâncoveanu (1685-1714) a compus în neogreacă trei scrieri: un *Cuvânt panegiric la Marele Constantin*, închinat domnului Constantin Brâncoveanu, tipărit

de acești autori, lucrări originale și tălmăciri din literatura Antichității și din literatura europeană exprimă, în forme noi, un nou spirit, ele înfăptuiesc, cum s-a spus, o adevărată revoluție literară și intelectuală, sfărâmând în mare măsură tiparele tradiționale ale culturii românești și inițiind procesul sincronizării noastre cu Europa, în istoriografie ca și în filosofie, în literatura de ficțiune ca și în cea de cuprins teologic. Reintegrarea Europei se face simțită și prin abandonarea limbii slavone în favoarea limbii latine sau grecești, care înlesnesc contactul nemijlocit cu capodoperele lumii civilizate creștine și stimulează, într-o măsură deloc de neglijat, dezvoltarea limbii naționale ca limbă de cultură. Atât lepădarea de slavonism, cât și opțiunea pentru latinitate și elenism sunt conștiente și, asemenea cultivării limbii „vulgare”, ele sunt însoțite de trăiri afective corespunzătoare, adecvat și răspicat exprimate. Nu numai viața intelectuală capătă orientări noi, umaniste, prin creșterea spiritului critic și progresele raționalismului, prin interesul sporit pentru diferitele aspecte ale autonomiei ființei umane, ci și sensibilitatea cărturarilor se îmbogățește căpătând valențe noi, de aceeași factură umanistă. Registrul trăirilor intelectuale și afective seculare se amplifică și se rafinează. În același curent umanist se înscriu instituții noi: la nivelul public, școala superioară, greco-latină²³, la nivelul privat: biblioteca umanistă²⁴; și una și cealaltă implică

de Antim în 1701 și 1702, la București; un *Cuvânt panegiric la Martirul Ștefan*, în neogreacă, tipărit în 1701 și 1702, tot la București de Antim Ivireanul și un *Cuvânt panegiric la Adormirea Născătoarei de Dumnezeu*, dedicat Doamnei Maria Brâncoveanu, tipărit la București, tot de Antim, în 1703. Radu Brâncoveanu († 1714) a compus o *Cuvântare la Patima cea Mântuitoare*, tipărită în 1704, la București, tot de Antim Ivireanul. Cuvântările fiilor lui Brâncoveanu au fost republicate în limba română, după o mai veche ediție a lui Constantin Erbiceanu, cu îndreptări, de I.S. Desartovici, *Martiriul sfinților Brâncoveni*, Ed. Sofia, București, 2014, p.121-172.

23. Cf. Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, 1971 și versiunea franceză Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princieres de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessalonique, Institute for Balkan Studies, 1974. Vezi, de asemenea, mai sus nota privitoare la lucrările lui Victor Papacostea despre dezvoltarea învățământului umanist în sec. XVII-XVIII.

24. Cf. Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român – stolnicul Constantin Cantacuzino*, București, 1967; Mario Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, București, 1973; Corneliu Dima-Drăgan, *Bibliotecă umaniste românești*, București, 1974; Corneliu Dima-Drăgan și Mihail Caratașu, *Les ouvrages d'histoire*

deschiderea către Europa occidentală, relații cu oameni și acces la informație scrisă din afara cercului de cultură tradițional. Centrele de cultură cu care se stabilesc relații sunt acum altele decât în perioada anterioară: Bar, Liov, Veneția, Padova, Viena și chiar Parisul. Și această orientare este conștientă, justificată printr-o judecată de valoare, însoțită de corespunzătoarea vibrație afectivă. Iar în centrul tuturor acestor prefaceri se situează marea mutație din conștiința de sine a cărturarilor care afirmă, mai răspicat, mai documentat și cu alte intenții programatice decât în cursul Evului Mediu, ideea romanității poporului român, însemnul nobilității și al înrudirii sale cu lumea civilizată, europeană.

Umanismul românesc din secolele XVII-XVIII, evocat sumar și numai în aspectele sale esențiale în rândurile de mai sus, se încadrează, potrivit opiniei cercetătorilor amintiți, în curentul mai larg al umanismului zis „religios” sud-est european, a cărui existență a fost dovedită și a cărui fizionomie a fost conturată prin cercetările unor învățați străini în frunte cu Cleobul Tsourkas²⁵, Constantin Dimaras²⁶, Börje Knös²⁷, Dionysios Zakythinis²⁸, urmași mai recent, cu puncte de vedere și nuanțe personale de eminentul istoric catolic al teologiei orto-

byzantine de la bibliothèque du prince Constantin Brancovan, în „Revue des études sud-est européennes”, V, 1967, nr. 3-4.

25. Cleobul Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique en Roumanie et la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée*, Bucarest, ¹1948, Thessaloniki, ²1967.

26. Cf. Constantin Dimaras, *Histoire de la littérature néo-hellénique des origines à nos jours*, Athènes, 1965. În scurta caracterizare inserată ca introducere la secțiunea a doua a cărții (p. 50-97), consacrată producției literare neogrecești dintre căderea Constantinopolului sub otomani și afirmarea fanarioșilor (1453-1669), această perioadă de supraviețuire și înnoire a elenismului este denumită a „umanismului religios”. Îi urmează „secolul fanarioșilor”.

27. Börje Knös, *L'histoire de la littérature néo-grecque*, Stockholm-Göteborg-Uppsala, 1962, în special, p. 419-448 (capitolul „L'époque de l'humanisme religieux”, env. 1600-1670).

28. Dionysios Zakythinis, *État actuel des études du Sud-Est européen (Objets, méthodes, sources, instruments de travail, place dans les sciences humaines). Remarques liminaires*, în „Actes du II-e Congrès International des Études du Sud-Est Européen” (Athènes, 7-13 mai 1970), tome IV. Linguistique et littérature, Athènes, 1978, p. 5-19.

doxe post-bizantine Gerhard Podskalsky²⁹. Pornit din Italia, în numele neo-aristotelismului și avându-l în frunte pe Teofil Coridaleu³⁰, acest curent care a renovat sistemul de învățământ și gândirea filosofică în întreg spațiul sud-est european, a găsit în Țările Române un teren foarte prielnic de dezvoltare, în condițiile afirmării aici a unei puternice clase de oameni noi (*homines novi*), purtători ai unei mentalități burgheze, anti-feudale, proveniți din populația urbană românească, în care intrau însă nu puțini imigranți balcanici, în primul rând greci. Centrele cele mai de seamă ale acestei mișcări intelectuale au fost, după Constantinopol, orașele București și Iași. Încheind, în 1970, lucrările secțiunii Congresului internațional de studii sud-est europene (Atena, 7-13 mai 1970) consacrate acestei teme, Mihai Berza definea astfel –

29. Gerhard Podskalsky, *B.2. Der religiöse Humanismus: Versuch eines Ausgleichs zwischen Ost und West 1581-1629* și *B. 3. Die Orthodoxie im Spannungsfeld der abendländischen Konfessionen; Einflüsse der lateinischen Scholastik 1629-1723/1727* în „Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)“, München, 1988, p. 117-180 și 181-328.

30. Teofil Coridaleu (Θεόφιλος Κορυδαλλεύς), originar din Skardalos (1570/1574-1646), reprezentant al categoriei tipice pentru vremea sa a medicilor-filosofi (ιατροφιλόσοφοι). A studiat la Atena, apoi filosofia și teologia la Colegiul catolic „Sf. Atanasie“ de la Roma (1604-1608), a predat scurtă vreme la Școala Greacă din Veneția (1608-1609), a urmat cursuri de filosofie și de medicină la Universitatea din Padova (1609-1613), dobândind doctoratul ca discipol al neoaristotelicianului Cesare Cremonini. A funcționat ca profesor la Atena (1613-1619), apoi în Cefalonia (1619-1621) și Zakynthos (1621-1624). S-a călugărit în 1622, iar în 1625 a fost numit de Chiril Lukaris rector al Marii Școli Patriarhale din Constantinopol, calitate în care a reformat programul de învățământ al acestei instituții în două etape (1625-1628, 1636-1640), imprimându-i caracterul unei școli de filosofie. Numit mitropolit de Arta și Naupactos, a fost învinuit de fostul său elev Meletios Syrigos de calvinism și deșus din scaun. Cursurile elaborate de el au marcat învățământul filosofic din Academiile Domnești de la București și Iași, unde s-au păstrat în numeroase manuscrise. Adepții luminilor l-au învinuit de scolasticism. Podskalsky, *op. cit.*, p. 194-201, cu importante revizuiți de date biografice și numeroase referințe critice la literatura științifică precedentă din care este de reținut, ca monografie, Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophyle Corydalée (1570-1646)*, 2e édition révisée et complétée, Thessalonique, Institute for Balkan Studies, 1967: Knös, *op. cit.*, p. 444-448, care pune însă la îndoială nu tocmai convingător calitatea lui Coridaleu de discipol al lui Cremonini.

rezum – trăsăturile esențiale ale acestui val umanist, care a căpătat la fiecare din popoarele zonei trăsături specifice: *o componentă clasică, afirmarea omului, ideea înnobilării lui prin cultură, aspirația la libertate și sentimentul demnității naționale, în virtutea căreia, ca element definitoriu al naționalității, ideea ortodoxă tradițională era conciliată într-un chip specific întregii zone ca atare și în modalități diferite pentru fiecare regiune a ei, cu orientările înnoitoare ale gândirii libere*. Umanismul românesc apare astfel ca expresie națională a unui curent de extensiune sud-est europeană, unitar în diversitate asemenea tuturor fenomenelor de cultură și civilizație cunoscute de-a lungul veacurilor de popoarele din această zonă, în puterea destinului lor istoric comun. El a răspuns aspirației lumii sud-est europene la libertate și demnitate națională, la potențarea capacităților ei creatoare prin sincronizare cu Europa occidentală aflată în plină expansiune culturală și tehnologică, în faza trecerii la structurile moderne de viață³¹.

Noi puncte de vedere asupra umanismului românesc

Doi distinși slaviști și cercetători ai literaturii române vechi, Dan Zamfirescu³² și regretatul Dan Horia Mazilu³³, au formulat cu ani în urmă puncte de vedere noi asupra umanismului românesc, propunând, pe baza lor, și o nouă periodizare a istoriei culturii noastre. Sototind că pentru cultura românească, dezvoltată în aria de influență a

31. Mihai Berza, *L'Humanisme dans le Sud-Est de l'Europe. Conclusions*, în „Actes du II-e Congrès International des Études du Sud-Est Européen“ (Athènes, 7-13 mai 1970), tome IV. Linguistique et littérature, Athènes, 1978, p. 527-536. Textul a fost publicat după manuscrisul autorului, sub titlul dorit de acesta *Autour d'un „humanisme“ sud-est européen*, însoțit de binevenite comentarii, de Andrei Pippidi în volumul postum Mihai Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, București, 1985, p. 104-111.

32. Dan Zamfirescu, *Prefață* (p. 5-26) la Dimitri S. Lihačiov, „Prerenășterea rusă. Cultura Rusiei în vremea lui Rubliov și a lui Epifanie Preaînțeleptul (sfârșitul sec. al XIV-lea – începutul sec. al XV-lea)“, cu un cuvânt al autorului la ediția română, traducere de Corneliu Golopenția, prefață și bibliografie de Dan Zamfirescu, studiu despre D.S. Lihačiov de V.P. Adrianova-Peretz, București, 1975.

33. Dan-Horia Mazilu, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București, 1976; Idem, *Literatura română în epoca renașterii*, București, 1984.

bizantinismului, judecarea și aprecierea creației literare, filozofice și artistice și delimitarea etapelor evoluției spirituale potrivit unor criterii formulate în Apusul Europei, în raport cu situațiile existente în acea parte a lumii, nu sunt justificate, ba mai mult, că inadecvarea unității de măsură la realitățile de măsurat specifice lumii noastre duce la deprecierea acestora, reprezentanții acestei direcții istoriografice pun problema umanismului și a spiritului renescentist la români în alți termeni și în alt cadru de referințe decât cercetătorii mai înainte evocați, și anume în termenii lumii răsăritene europene, dominate spiritual de Bizanț și de tradiția bizantină. Cum demersul lor își are punctul de plecare în lucrările cercetătorului sovietic Dmitri Sergheevici Lihačiov (1906-1999), mă voi opri pe scurt asupra concepției acestui învățat. Potrivit lui D.S. Lihačiov, în secolele XIV-XV, se poate constata, în ansamblul vieții intelectuale și artistice din Bizanț, Bulgaria, Serbia, Țările Române (mai puțin cunoscute lui), Rusia, Caucaz și într-o anumită măsură, din Asia Mică, „o mișcare unitară est-europeană, ce ar putea fi denumită cel mai bine *Prerenășterea est-europeană*”, deoarece „*conține tendințe ce corespund Prerenășterii vest-europene*”. Această mișcare unitară se caracterizează prin interesul sporit pentru cultura antică și elenistică, poartă un evident caracter cultural și este legată, în Bizanț, de studii filozofice. Ea s-a dezvoltat însă în limitele unei culturi religioase și ale unei gândiri religioase, fără să cunoască nici Reforma, nici umanismul. Din această pricină ea nu poate fi numită Renaștere. Condițiile social-economice specifice Europei răsăritene nu au permis nici ele transformarea Prerenășterii într-o adevărată Renaștere de tip occidental. Insistând asupra rolului hotărâtor al fondului cultural propriu, cu rădăcinile sale populare, în dinamica dezvoltării spontane a Prerenășterii est-europene, D.S. Lihačiov nu uită să pună în evidență rolul inițiativelor bizantine în stimularea acestui proces la popoarele negrești. El acordă o atenție specială isihasmului, curent mistic bizantin, vizând o reformare a vieții spirituale și bisericești în sensul purificării ei, curent caracterizat însă, după părerea acestui învățat, printr-un puternic individualism, în care ar putea fi identificat un element prerenescentist similar fenomenelor echivalente din lumea europeană apuseană și care a avut, prin mișcarea zisă a *zeloților*, și consecințe politice. D.S. Lihačiov socotește că, în perioada Prerenășterii, culturile

bulgară, sârbă și rusă prezintă, în pofida incontestabilelor lor particularități naționale, aspecte de indivizibilă unitate. În sfârșit, el constată persistența îndelungată a anumitor elemente prerenașcentiste în cultura rusă posteroară secolului al XV-lea și ține să sublinieze iarăși că, până la sfârșitul secolului al XVII-lea, în această cultură nu se poate vorbi decât „*doar de elemente izolate ale unei culturi a Renașterii*”.

Din teoria lui D.S. Lihačiov, Dan Zamfirescu și, mai cu seamă, Dan Horia Mazilu rețin ideea existenței unei Prerenașteri greco-slave est europene, similare și echivalente celei care a pregătit în Apusul Europei Renașterea greco-latină, precum și interpretarea isihasmului ca fenomen protorenașcentist. În rest, ei se despart mai mult sau mai puțin de învățatul rus, susținând chiar puncte de vedere radical opuse acestuia. Dacă Dan Zamfirescu se mărginește să îmbogățească cu material istoric românesc baza documentară a lui D.S. Lihačiov, retușând, în raport cu particularitățile acestui material, imaginea Prerenașterii est-europene, D.H. Mazilu reconsideră însă cu totul conceptul propus, extensiunea geografică și limitele cronologice ale fenomenului prerenașcentist răsăritean. Andrei Pippidi a supus unei critici foarte severe construcția lui Dan-Horia Mazilu. Apărând concepția devenită tradițională despre umanismul românesc din secolele XVII-XVIII, definibil prin raportarea la izvoarele sale apusene, el a relevat totuși – o făcuse încă din 1981³⁴ – necesitatea urmării raporturilor dintre cultura noastră și umanismul bizantin al epocii Paleologilor și meritul incontestabil al slavistului român de a fi repus în discuție această problemă³⁵.

Discuția în jurul umanismului românesc prilejuiește astfel dezbaterea unor probleme de istorie a culturii universale, cu implicații de filosofie a culturii, ca și de metodologie a cercetării. A existat oare în cultura românească un curent umanist? Se poate vorbi oare despre o perioadă a „Renașterii” în trecutul nostru? A avut oare vreodată, la noi,

34. Andrei Pippidi, *Pentru istoria umanismului românesc – trei note de lectură*, în *Revista de istorie și teorie literară*, tom. 30, 1981, 2, p. 189.

35. Cf. Andrei Pippidi, *Epoca Renașterii în literatura română?*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»”, XXII, 1985, p. 735-741; vezi și Idem, *O teorie eclectică a barocului românesc*, în „Revista de istorie și teorie literară”, tom 25, nr. 4, p. 391-396 recenzie la D.H. Mazilu, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, ed. cit.

clasicismul greco-roman funcția de factor stimulatoriu pentru o rodnică dezvoltare a civilizației și a culturii? Iată întrebări care au preocupat și continuă încă să preocupe spiritele istoricilor culturii românești dor-nici să-i găsească o dezlegare îndeajuns de convingător argumentată pentru a fi acceptată de cei mai mulți specialiști.

***Disoluția conceptelor
de „umanism” și „Renaștere”
prin folosirea abuzivă a termenilor***

S-a vorbit și se vorbește mult despre „umanism” și „Renaștere” în ultimele decenii în lumea istoricilor culturii și literaturii. S-a vorbit și se mai vorbește despre un *umanism folcloric*, despre *umanismul popular*, despre *umanismul socialist*, despre un *umanism medieval* și despre un *umanism al culturilor orale* din Africa sau Asia. Această extensiune extraordinară a sferei termenului „**umanism**”, legitimă câtă vreme conținutul noțiunii este delimitat în raport cu ea, amenință însă cu disoluția conceptul tradițional de umanism clasic. Fără să contestăm deci îndreptățirea termenului *umanism* pentru a defini tot ce înseamnă afirmare a preeminenței omului în lume, primat al inteligenței și rațiunii, năzuință către cunoaștere și către stăpânirea forțelor naturii, aspirație către instaurarea unor raporturi de pace, înțelegere și respect reciproc între oameni, nu putem să nu reamintim că ***umanismul clasic este o realitate istorică strict delimitată cronologic și localizabilă geografic, un curent și un program cultural legat de anumite locuri și vremuri***. El propune un anumit ideal de personalitate umană, realizabil printr-un ansamblu de mijloace de instruire și educare într-un cadru instituțional adecvat. Acest umanism al lumii greco-romane, elaborat către sfârșitul antichității, propune ca ideal de umanitate pe acel *vir bonus dicendi peritus, bărbatul moral și elocvent* sau ὁ πεπαιδευμένος ἀνὴρ, *omul civilizată, omul cu o anumită complexiune morală și intelectuală, omul modelat de artele liberale promovate de paideia clasică, instrumentele formației enciclopedice*³⁶. Umanis-

36. Despre care sunt de parcurs cu folos în limba română paginile dense ale lui Ernst Robert Curtius, *Literatura europeană și evul mediu latin*, în românește de Adolf Armbruster, cu o *Introducere* de Alexandru Dușu, București, 1970; Henri Irénée Ma-

mul clasic implică referința permanentă la un fond cultural moștenit, la anumiți autori exemplari, clasici, care trebuie însușiți după o anumită tehnică, un anumit limbaj, stăpânirea deopotrivă a celor două mari instrumente lingvistice de cultură ale lumii vechi: greaca și latina. El implică deopotrivă un anumit ideal de viață socială și de organizare a societății, o formă de *politeia*, în centrul căreia stă ideea de libertate și demnitate individuală, de nedespărțit de ideea de umanitate. Paul Lemerle amintește că în scrisoarea de drum bun adresată unui prieten trimis să guverneze peste cetăți grecești, Plinius cel Tânăr îl avertizează că va avea de administrat *liberae civitates, id est liberi maxime liberi, homines maxime homines*, „cetăți libere, adică pe cei mai liberi dintre oamenii liberi, pe cei mai umani dintre oameni”³⁷. Astfel înțeles, umanismul clasic, cu izvoarele sale istorice grecești și latine, cu educația și cultura sa enciclopedică, făurită mai cu seamă de vechii elini, cu a sa concepție despre drept și libertate rod al geniului juridic și politic roman, a stăpânit către sfârșitul antichității viața culturală din Imperiu, i-a format cadrele care au asigurat viabilitatea vastului lui organism. Dubla formație, greacă și latină, greaca fiind prin excelență limba culturii teoretice dezinteresate, a *paideii*, latina mai ales limba vieții politice, practice, a *politeii*, una rezervată filosofiei și retoricii, cealaltă dreptului, administrației și armatei, erau instrumentele lingvistice specifice ale umanistului desăvârșit, în care se îmbinau aptitudinea pentru speculația teoretică universală și capacitatea de optimă guvernare a lumii întregi³⁸. Acest umanism, promovat de școlile Imperiului, dezvoltat în marile centre urbane, a iradiat în lume, a civilizat în sensul valorilor promovate de el întreg bazinul mediteranean și și-a pus amprenta indelebilă asupra civilizației europene.

rou, *Istoria educației în antichitate*, I-II, traducere și cuvânt înainte de Stella Petecel, București, 1997.

37. Cf. Paul Lemerle, *Byzance et les origines de notre civilisation* în volumul „Venezia e l’Oriente fra tardo medioevo e rinascimento”, Florența, 1966, p. 1.

38. Cf. Gilbert Dagron, *Aux origines de la civilisation byzantine: Langue de culture et langue d’État*, în „Revue historique”, 489, 1969, p. 23-56, reeditat cu revizuirii și completări în Gilbert Dagron, *Idées byzantines*, tome I, Paris, 2012, p. 205-231.

Criza umanismului clasic antic

O serie de împrejurări istorice, asupra cărora nu ne putem opri aici decât în treacăt, au întrerupt însă dăinuirea și dezvoltarea acestui tip de cultură și civilizație greco-roman, al umanismului clasic. Apariția și triumful religiei creștine, proclamarea ei drept singură religie oficială în Imperiu a impus reconsiderarea atitudinii față de valorile antichității clasice, păgâne. Două au fost curentele spirituale care s-au manifestat în această privință: cel dintâi, intolerant și fanatic, a contestat, în numele religiei creștine și în virtutea tradiției conservatoare iudaice radicale, orice îndreptățire culturii păgâne și laice a antichității, socotite o rătăcire primejdioasă a spiritului omenesc. Celălalt, profund atașat trecutului greco-roman și Imperiului, a căutat să concilieze într-o nouă sinteză, moștenirea culturală a antichității cu credința creștină, după cum și unii dintre gânditorii iudei elenizanți încercaseră să concilieze aceeași moștenire cu tradiția lor religioasă. A triumfat în cele din urmă acest al doilea curent, care a elaborat modelul unui *umanism creștin*, punând în serviciul noului ideal uman al creștinismului toate instrumentele culturii și civilizației greco-romane, ale umanismului clasic³⁹.

Sciziunea culturală a Imperiului Roman

S-a întâmplat însă și altceva. Mutarea capitalei la Constantinopol, pe de o parte, invaziile germanice și căderea Romei pe de alta, au provocat sciziunea mai întâi spirituală, mentală și sufletească, iar apoi și politică a Imperiului. Treptat, au apărut pe întinsul istoric al acestuia două arii de civilizație și cultură independente, tot mai înstrăinate una față de cealaltă, vrăjmașe în cele din urmă: aria culturii occidentale latine, care a pierdut obișnuința și contactul cu limba și literatura greacă, pe de o parte, aria culturii răsăritene bizantine, grecești, care a pierdut dimensiunea latină a umanismului clasic, pe de alta. Cucerit de

39. Cf. Herbert Hunger, *Der christliche Humanismus in Reich der Neuen Mitte. Der christliche Geist in der byzantinischen Kultur*, Graz-Wien-Köln, 1965, p. 355-369 (= *Umanismul creștin*, în volumul antologic îngrijit de mine „Literatura Bizanțului”, București, 1971, p. 121-143); H. I. Marrou, *Patristique et humanisme – Mélanges*, Paris, 1976 (= *Patristică și umanism*, traducere din limba franceză de Cristina și Costin Popescu, București, 1996).

germanici, Occidentul s-a barbarizat, orașele au decăzut, caracterul lui rural s-a accentuat, un nou sistem de organizare a societății, cel feudal, a apărut și a trebuit multă vreme până ce sensul statului și al dreptului scris să fie reactualizate. În același timp, Bizanțul s-a grecizat și orientalizat, sistemul politic a evoluat în sensul unui despotism teocratic de tip asiatic. S-a modificat și raportul dintre funcțiile celor două limbi, latina și greaca. În Apus, limba latină a devenit, prin Biserică, și limba *paideii*, iar în Răsărit, limba greacă a devenit, sub presiunea populației grecofone, și limba *politeii*. Au intervenit între Răsărit și Occident deosebiri și în conținutul *paideii* și al *politeii*, totuși, în pofida marilor diferențe care le separă, Bizanțul și Occidentul împărtășesc și în evul mediu anumite trăsături comune: cele mai importante sunt subordonarea individului față de societate și subordonarea gândirii personale față de dogmele Bisericii.

Renașterea

În secolele XIV-XVI, asistăm în Occident la o izbucnire de creativitate pe toate planurile vieții omenești. Este ceea ce s-a numit „Renașterea”. Occidentalii redescoperă acum valorile umanismului clasic și le promovează. Această explozie de vitalitate omenească implică o dimensiune economică – afirmarea economiei libere și înflorirea vieții urbane împreună cu a negoșului și a industriei, una politică - regăsirea gândirii juridice romane, a conceptelor de drept și de lege, regăsirea chiar a democrației în orașele republici italiene, o dimensiune științifică și literară, una artistică⁴⁰. Între descoperirile acestei perioade este și aceea a antichității grecești, reînflorirea studiilor de limbă și cultură greacă în Occident. Se reconstituie astfel, în forme sensibil diferite față de cele tradiționale, un *umanism clasic* care, asociat grabnic unui adevărat cult al antichității greco-romane, merge la unii dintre adepții săi până la lepădarea de creștinism⁴¹. Oamenii Renașterii, umaniștii re-

40. Cf. Andrei Oțetea, *Renașterea și Reforma*, București, 1941, dar neapărat și observațiile critice ale lui Dionisie M. Pippidi în „Revue historique du Sud-Est européen”, XXIII, 1946, p. 248-269.

41. În acest sens, o comparație convingătoare între umanismul occidental și cel bizantin oferă Agostino Pertusi în *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, Vene-

descoperă filologia și spiritul critic, ei renunță la acele norme ale vieții medievale care subordonaseră individul colectivității și tradiției, regăsesc sensul libertății și al originalității personale. Sunt animați de setea gloriei în politică și, deopotrivă, în literatură. Aspiră la fericirea terestră. Sunt însuflețiți de curiozitate și setea lor de cunoaștere este insatiable. Studiază natura, sub toate formele ei, încearcă să-i descopere legile. Modelul antichității e pentru ei un imbold către creație proprie, iar ideea emulației cu anticii, pe care vor să-i depășească, le însuflețește activitatea. Oamenii Renașterii au sentimentul diferenței față de ce i-a precedat, se mândresc cu faptul că ar înfăptui o reînviere a omului. Ei creează forme literare noi, se apropie de limbile naționale pe care încearcă să le ridice la gradul de expresivitate și eleganță stilistică al latinei și al elinei celor vechi. Ei deschid astfel căi noi dezvoltării culturale și fac să răsară zorile epocii moderne, a lumii în care trăim⁴².

Bizanțul și Renașterea, umanismul creștin bizantin

Care a fost situația Bizanțului în raport cu această uriașă manifestare de energie creatoare omenească? Sunt cercetători care au atribuit bizantinilor rolul de stimulatori ai acestui proces renașcentist. Conservând contactul permanent cu valorile antichității, păstrând

zia-Roma, 1964, p. 475-520 (= *Cultura bizantină și primul umanism italian*, antologat de mine în „Literatura Bizanțului”, p. 339-363). E locul să amintim că bizantinul care s-a bucurat de o adevărată adulație din partea italienilor cu prilejul Sinodului pentru unirea bisericilor care a avut loc la Ferrara-Florența în 1438/1439, Georgios Gemistos-Plethon, era un neoplatonizant care încercase chiar să elaboreze o teologie filosofică elină necreștină, cf. F. Masai, *Plethon et le platonisme de Mistra*, Paris, 1956.

42. Potrivit lui Paul Lemerle, *Byzance et les origines de notre civilisation* în volumul „Venezia e l’Oriente fra tardo medioevo e rinascimento”, Florența, 1966, p. 1-17 (= „Literatura Bizanțului”, p. 39-57), civilizația occidentală europeană datorează Bizanțului mai ales ceea ce grecii numesc politeia, adică o anumită artă a vieții sociale, ce presupune sensul statului, al ordinii sociale, desăvârșirea instituțiilor și știința administrației, precum și o anumită imagine a omului privit în mijlocul semenilor săi. Într-un cuvânt, ceea ce apropie Bizanțul de lumea europeană, susținea marele bizantinist francez, este un anumit umanism creștin, dar întemeiat pe concepția antică și grecească despre om. Paul Lemerle a consacrat de altfel umanismului bizantin o carte fundamentală *Le premier humanisme byzantin*, Paris, 1971.

nu numai textele umanismului clasic antic, dar și sensul statului și al dreptului, practicând un învățământ superior laic și *paideia* clasică, bizantinii ar fi furnizat Occidentului, mai ales după căderea Constantinopolului sub turci, în 1453, mijloacele reluării contactului creator cu antichitatea, i-ar fi civilizat. Nu trebuie totuși să uităm că impulsul renescentist aparține lumii occidentale și, așa cum o cunoaștem, așa cum s-a impus ea în lume, modelând-o, Renașterea e opera apusenilor, a burgheziei italiene și franceze mai întâi, a celei din Țările de Jos, mai apoi. Nici umanismul clasic antic, nici presupusul umanism bizantin nu erau suficiente pentru a declanșa o asemenea mișcare. E adevărat că bizantinii au menținut contactul cu antichitatea, că au păstrat școlile și sensul statului. Totuși înnoirea nu le aparține. În pofida strălucirii ei, civilizația bizantină este o civilizație medievală, în care omul este supus riguros, pe de o parte, autorității spirituale a unor ierarhi ispitiți adesea fie de formalism, fie de oportunism, pe de altă parte, autorității ideologice și politice a unei monarhii absolute, de drept divin. Idealul uman bizantin e personificat atât de ascetul care se leapădă de lume și disprețuiește activitatea practică, cât și de înaltul demnitar, cultivat desigur, dar supus cu totul basileului pe care-l servește și-l lingusește. Bizantinilor le-a lipsit curiozitatea pentru cercetarea naturii, interesul pentru exploatarea ei. Le-a lipsit chiar deschiderea față de lumea străină lor, față de lumea latină de pildă. Ei au promovat în schimb un tradiționalism copleșitor, „*au trăit din moștenire*“, βιοῦν ἐκ διαδοχῆς, cum spune ilustrul cărturar bizantin Theodor Metochites⁴³. Ideea creativității personale, a originalității, nu numai că le lipsește, dar este chiar blamată de bizantini, ideea emulației cu antichitatea le este străină. Așa numitul clasicism bizantin este de fapt un manierism. Bizanțul a reprimat cu egală severitate orice încercare de înnoire a cadrului tradițional de viață politică și de viață spirituală. Misiunea sa istorică a fost, în primul rând, aceea de a conserva și de a transmite, iar sentimentul pierderii locului preeminent pe care, fără îndoială, l-a avut în lumea medievală își găsește expresie, chiar din secolul al XIII-lea prin glasul unor învățați greci.

43. Cf. Hans-Georg Beck, Theodoros Metochites. *Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert*, München, 1952.

Tipul de civilizație bizantin s-a extins în lumea sud-est europeană la popoarele slave care au edificat, după acest model, culturi și civilizații proprii. În raport cu civilizația și cultura bizantină ele sunt situate desigur pe o treaptă inferioară; slavii nu au selectat decât ceea ce a răspuns nevoilor lor de viață istorică. Totuși elemente ale umanismului creștin bizantin au intrat în aceste culturi, în forme modeste, epigonice.

Întorcându-mă acum la punctul de plecare al intervenției mele, la problema Renașterii și umanismului în cultura românească, îmi veți îngădui să constat că această problemă nu a fost pusă întotdeauna în termenii care-i sunt adecvați. Țările Române au evoluat în spațiul cultural dominat de Bizanț, de care am fost legați prin ortodoxie și prin forma inițial slavonă a culturii noastre. Așa cum s-a observat, cultura medievală românească respiră, în forme desigur proprii, un aer bizantin. Atunci când încercăm să vorbim despre umanism și Renaștere la români, trebuie să ne referim la modelul bizantin de Renaștere și de umanism. În ce măsură am receptat însă noi undele umanismului bizantin? Răspunsul este ușor de dat: aproape deloc. Se înșală aceia care văd în înflorirea literaturii slavo-române în vremea lui Ștefan cel Mare o formă a umanismului și a Renașterii de tip bizantin, un produs al ceea ce ei numesc Renașterea sau Prerenășterea orientală. Substanța isihasmului, curentul spiritual care a generat această mișcare, este tocmai reacția împotriva Renașterii occidentale la care ne-am referit. Și nu numai a ei. Scolastica însăși a fost respinsă categoric de Bizanț. E vorba, dacă vrem să folosim termenul lansat de Pompiliu Constantinescu, de un *umanism erudit și estetic*, de o perfecționare a tehnicilor expresiei elegante care nu are nimic sau prea puțin de-a face cu spiritul renescentist occidental.

În același timp, nu trebuie totuși să uităm că unde ale Renașterii occidentale au ajuns totuși și la noi. Târziu, ce-i drept, din pricina vicisitudinilor istorice. Dar au ajuns. Aceste unde au pornit dinspre Apus, din Veneția și Padova, din Polonia colegiilor iezuite în care s-au format Grigore Ureche și Costineștii. Acestui umanism târziu, al secolului al XVII-lea, al Contrareformei îi datorăm noi tot ce este „umanist“ în vechea noastră cultură românească.

În sfârșit, o ultimă observare. Se poate vorbi oare de o opțiune a culturii românești între Bizanț și Occident, între umanismul bizantin

și umanismul renescentist occidental? Eu cred că da. A existat o voință culturală românească, voință creatoare de valori și bunuri culturale în raport cu nevoile societății noastre. Umaniștii au sintetizat într-o formă care este numai a lor, elemente aparținând Occidentului și Orientului. Au încercat să facă o sinteză echilibrată între tradiția bizantină și ortodoxă, pe de o parte, și inovația apuseană, pe de alta. Considerat în raport cu umanismul occidental, umanismul românesc este încă prea puțin clasic, este atașat valorilor medievale, este timid, prea puțin erudit și datorează prea puțin clasicilor. Considerat în raport cu cel bizantin, el se distinge însă prin tăria afirmării ideii romanității noastre, prin scrupulul diferențierii categorice de lumea greacă bizantină și de cea slavă, prin voința fermă de reînnoire a contactelor cu Apusul. Bizanțul însuși revine în biblioteca lui Constantin vodă Brâncoveanu și a stolnicului Constantin Cantacuzino în haina pe care i-a dat-o umanismul occidental⁴⁴.

44. Cf. Corneliu Dima-Drăgan și Mihail Caratașu, *Les ouvrages d'histoire byzantine de la bibliothèque du prince Constantin Brancovan*, în „Revue des études sud-est européennes”, V, 1967, nr. 3-4.